

מה נזכור ביום הזיכרון ליצחק רבין?

הרבה דליה מרקס

(מתוך הספר "בזמן", הנמצא בתהליך כתיבה)

"ממשלת ישראל מודיעה בתדהמה, בצער רב, וביגון עמוק על מותו של ראש הממשלה ושר הביטחון יצחק רבין". צמרמורת עוברת בגבי בכל פעם שאני שומעת את הקלטת ההודעה, שמסר איתן הבר באותו לילה מר ונמהר. הרצח של יצחק רבין ז"ל (1922-1995) עיצב דור שלם, ובמידה רבה ממשיך לעצב אותנו. הבטחנו שלא נשכח אבל מה בדיוק אל לנו לשכוח? מה עלינו לזכור? ואם נרחיק מעט את עדשת המצלמה, כיצד יש לעצב בזיכרון הלאומי והציבורי אירועים מודרניים כיהודים במדינת ישראל, ובעיקר כאשר מדובר באירועים שיש להם משמעות פוליטית?

בשורות הבאות אתיחס לעיצוב יום הזיכרון לרצח רבין (מעשה הרצח עצמו ובהשלכותיו דורשים דיון נפרד). המשמעות של שאלות אלה רחבה בהרבה מהטיפול בזיכרון הנרצח, הרצח והמשמעות שלהם. הן נוגעות בגזע העצב הפועם של הווייטנו, ומלמדות איך אנחנו תופשים את עצמנו כחברה יהודית ישראלית.

מתי? איך? מה? איפה?

לכל משפחה יש מנהגי ליל הסדר משלה, הדרך שבה שרים את הקושיות והמתכון המיוחד לחרוסת, אבל המסגרת הכללית דומה בכל הבתים. בבתי כנסת שונים יש נוסחים, פיוטים ומנהגים מגוונים לחגים אבל הבסיס של התפילות דומה בכולם. כשאנו מחדשים בלוח השנה יום חדש, אין אנחנו יכולים להסתמך על מסורות קיימות, ושאלות רבות עולות לגבי האופי שיש להקנות לו. כך היה עם הצורך לציין את יום השואה, יום הזיכרון ויום העצמאות, וכך ביתר שאת, בחברה המרובדת והמפולגת שלנו לגבי יום הזיכרון ליצחק רבין, כאשר לא הכול מסכימים אפילו על הצורך ביום כזה. לא אציע תשובות כיצד יש לציין את יום הזיכרון לרצח רבין אולם אעלה שאלות הנגזרות ממנו: א. מתי יש לציין אותו; ב. מה הם התכנים שיש להקנות לו; ג. מה הן המסגרות שבהן יש לציין ולבסוף, ד. האם יש לקשר לאירועים אחרים שאירעו בסמוך לו.

מתי לציין – האם הכנסת תנצח או הציבור?

אחד הוויכוחים המהותיים (אם לא המהותי ביותר), בין שתי הכיתות העיקריות בימי בית שני, הפרושים והצדוקים, היה לגבי אופן קביעת הלוח ותאריכי המועדות. אלה גם אלה הבינו שמי ששולט בלוח השנה, שולט בעניינים... אפשר לגלות סובלנות לאופנים שונים שבהם מציינים מועד אולם התאריך שלו הוא תעודת הזהות שלו ועליו להיות מוסכם. והנה במקרה שלנו, מועד יום הזיכרון אינו מקובל על הכול. שנתיים לאחר הרצח, קבעה הכנסת את "ב במרחשוון כיום הזיכרון הרשמי לרצח יצחק רבין אך בקרב הציבור נתקבע דווקא התאריך הלועזי של הרצח, ארבעה בנובמבר.

השאלה הזו משקפת את חיינו כיהודים במדינת ישראל החיים לפי שני לוחות שנה, הלועזי והעברי. ברור לכול שהחגים היהודיים מצוינים בתאריכים העברי, אולם כיצד יש לציין ימים אחרים (למשל, ימי הולדת ולהבדיל ימי שנה לנפטרים)? ומעבר לכך, שאלת הזיכרון היא דוגמה אופיינית למתח שבין קביעה ממסדית "מלמעלה" ובין רצון "מלמטה" של העם.

מה לזכור?

התכנים של יום הזיכרון לרבין אף הם שנויים בוויכוח: האם עליו להתמקד באיש ולהיות יום זיכרון המורשת של יצחק רבין? האם עליו להיות יום שבו נחגוג את הדמוקרטיה הישראלית ונדון בסכנות האורבות לפתחה? האם זהו יום שבו נתריע כנגד קנאות פוליטית, לאומית ודתית ונלמד על סכנות השנאה והאלימות? האם יש להתמקד ביום הזה באחדות ישראל ואהבת ישראל, ואולי בכבוד האדם וקדושת החיים? או שמא הוא צריך להיות יום שבו נעשה חשבון נפש לאומי (זמן קצר לאחר יום הכיפורים, שבו עשינו חשבון נפש אישי)? האם יש לצקת ליום הזה תכנים יהודיים – כמו תפילות ותענית – או שזהו יום חילוני במהותו? תכניות הלימודים, המעמדים והשיעורים שנוצרו לציין יום הזיכרון לרבין מייצגים עולמות תוכן מגוונים מאד. גם בשאלות אלה מוקדם לומר האם ברבות הימים יהפוך אחד מהם למרכזי על פני אחריו.

איפה לזכור ועם מי?

בסמוך לרצח התקיימו התכנסויות ספונטאניות בכיכר רבין וברחובות הערים. בני נוער וצעירים הדליקו נרות ושרו שירים בצוותא, במה שנראה אז כתחילתה של מסורת. אולם התכנסויות אלה דעכו לאחר שנים אחדות. דומה שהציבוריות הישראלית טרם הכריעה מה תהיה מזכרת הזיכרון: האם די בעצרות הרשמיות ברחובה של עיר, האם היום צריך להיות מצוין בעיקר במערכות החינוך (הפורמאליות והבלתי פורמאליות), האם זהו יום למפגש ולהידברות של חוגים וזרמים שונים במדינת ישראל? האם יש מקום לצינו בבית הכנסת ואולי דווקא במסגרת המשפחה? ימים יגידו.

ומעבר לכל השאלות האלה רוחשת וכוססת לה שאלה אחרת, האם יום הזיכרון ליצחק רבין יתקבע ויכנס ללוח השנה היהודי-ישראלי במתכונת זו או אחרת לדורות או שמא זכרו יועם עם חלוף השנים, וציונו ייפך למצוות אנשים מלומדה נטולת תעצומות הרגש שהיו לו בשנים הראשונות? מה יהיה אופיו של היום, כשרוב הציבור לא יזכור את אותו לילה גורלי בסתיו של 1995?

ישנם ימים שהם מגנטיים

בלוח השנה העברי יש ימים שסופחים אליהם משמעיים כאילו היו מגנטיים של אירועים. המסורת נוטה לקבץ אירועים הרי-גורלות לימים מיוחדים המושכים אליהם משמעויות חדשות לאורך הדורות, ויוצרים אשכולות של משמעות. הדוגמה המפורסמת ביותר היא ימי התענית בקיץ, שעליהם נאמר: "חמשה דברים ארעו את אבותינו בשבעה עשר בתמוז וחמשה בתשעה באב" (משנה תענית ד, ו). תשעה באב הוא יום עצוב, ולכן הוא "זמן" אליו עוד אירועים עצובים שחלו בו (או בימים קרובים אליו). שלושה אירועים מקושרים לעתים ליום הזיכרון לרצח יצחק רבין: צום גדליה, יום פטירתה של רחל אמנו ועקדת יצחק. הבה נבדוק את שלושת האירועים ונראה האם ראוי לקשור אותם אליהם.

צום גדליה נקבע בג' בתשרי, מיד לאחר ראש השנה לציון רציחתו של גדליהו בן אחיקם, נציב יהודה בתקופה שלאחר חורבן בית המקדש הראשון והגליית רוב בית יהודה לבלל. חוגים אנטי-בבליים התנגדו לשיתוף הפעולה שלו עם הכובש הבבלי ורצחו אותו. בעקבות מותו הידלדל הישוב בארץ ואבדה כליל האוטונומיה היהודית. רצח גדליה מסמן את החורבן המלא של בית ראשון, והוא נקבע כיום תענית לדורות.

היו שראו את צום גדליה מועד מתאים לציין בו את רצח ראש הממשלה, כאן גם כאן מדובר ברצח של אישיות פוליטית מרכזית, על ידי איש מבני עמו, ובשני המקרים ההשלכות למעשה היו חמורות. בשנים הראשונות היו אכן שקיימו בצום גדליה תפילה מיוחדת ליד מקום הרצח של יצחק רבין. הציורף של רצח רבין לתענית גדליה נראה מתאים, שכן מבין התעניות הקשורות לחורבן בית המקדש, ג' בתשרי אינו משמעותי במיוחד בחווית העם (אולי בגלל הקרבה לראש השנה). הקניית המשמעות החדשה לחג עשויה הייתה להעצים את משמעות צום גדליה בתודעה הציבורית מחד גיסא, ומאידך גיסא לזמן התייחסויות מסורתיות מקובלות (צום, אמירת סליחות וכו') לרצח רבין שחל בעת החדשה. אולם הקישור לא עלה יפה ונשתכח בשנים הבאות, אולי גרמה לכך העובדה שגדליה בן אחיקם נתפש בעיני חלק מהציבור כמי שנעדר גאווה לאומית והתרפס בפני האויב, וזו זכור הייתה ההאשמה של החוגים שמתוכם יצא רוצח רבין כלפי ראש הממשלה. אולי גרמה לכך העובדה שמועד צום גדליה רחוק מיום רצח רבין ואולי התכנים הדתיים של היום לא דיברו אל לבם של רבים.

יום פטירתה של רחל אמנו חל לפי המסורת ב"א במרחשון, והיא נקברה בדרך אפרתה היא בית לחם. סמיכות יום מותה ליום רציחת ראש הממשלה הביאה אחדים לקשר בין שני המועדים. לדוגמה, חבר הכנסת לשעבר חנוך פורת ז"ל סיפר ששמע על רצח רבין, כששהה בסמוך לקבר רחל, "נשכתי את שפתי עד זוב דם", הוא כתב, "והרהרתי בלבי: עכשיו ברגע זה ממש מבכה רחל את מותו של יצחק רבין בנה כי איננו¹, רחל האם המבכה את בניה (ירמיהו לא, יד) מתאבלת לפי פירוש זה גם את מותו של יצחק רבין. הקישור זה שנעשה מתוך הבעת צער על ראש הממשלה שמת (גם אם אין בדברים התייחסות למעשה הרצח שקיפד את חייו) לא התקבל בקרב הציבור הרחב. אדרבה, בחוגים אחדים שבהם יום מותה של רחל אמנו לא הוזכר באופן מובלט, החלו מאז הרצח לצינו ביתר עוז. אפשר אולי שהיו אלה שבחרו כאילו לומר: אתם מבכים את יצחק רבין ואנחנו מבכים את רחל אמנו². כאן הבחירה בתאריך הדומה נעשתה מתוך תחרות על משאב תשומת הלב הציבורית לאירועים בלוח השנה².

עקדת יצחק הנו אחד הסיפורים הקשים והמאתגרים ביותר במסורת היהודית (ובתרבויות המונותיאטיסטיות בכלל). לאורך הדורות השוו יהודים נרדפים את סבלם לקורבנו של אברהם. הם אף ראו עצמם עדיפים על האב

¹ חנוך פורת, "כולם היו בניה", מעט מן האור, ויזשלת תשס"ח, עמ' 2.

² למסקנות שונות למדיי בעניין זה מגיע הרב ישראל רוזנסון, "גדליה, רחל, רבין: הרהורים ציוניים-דתיים על ימי זיכרון", אקדמות, כג (תשס"ט), עמ' 111-128.

בקופסה בצד: הערות עם [01]

וישמעו כל-שְׂרֵי החילים אֲשֶׁר בְּשָׂדֵה הַמָּה וְאֹנְשֵׁיהֶם כִּי-הִפְקִיד מֶלֶךְ-בָּבֶל אֶת-גְּדַלְיָהוּ בֶן-אֲחִיקָם בְּאֶרֶץ וְכִי הִפְקִיד אֶתוֹ אֲנָשִׁים וְנָשִׁים וְטָף וּמִדַּלַּת הָאָרֶץ מֵאֲשֶׁר לֹא-הִגְלוּ בְּבִלְהָ [...] וַיֵּשְׁבֶע לָהֶם גְּדַלְיָהוּ בֶן-אֲחִיקָם בֶּן-שָׁפָן וְלֹאנְשֵׁיהֶם לֵאמֹר אֶל-תִּירְאוּ מֵעֲבֹד הַפְּשָׁדִים שֶׁבּוּ בְּאֶרֶץ וְעַבְדוּ אֶת-מֶלֶךְ בָּבֶל וְיֵיטֵב לָכֵם ... וְיִקָּם יִשְׁמְעָאֵל בֶּן-נַתַּנְיָה וְעֹשֶׂרֶת הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר-הָיו אִתּוֹ וַיְכּוּ אֶת-גְּדַלְיָהוּ בֶן-אֲחִיקָם בֶּן-שָׁפָן בְּחֶרֶב וַיָּמָת אֶתוֹ אֲשֶׁר-הִפְקִיד מֶלֶךְ-בָּבֶל בְּאֶרֶץ (ירמיהו מ, ז, מא-ב)

קופסה בצד: הערות עם [02]

מעניין שיצחק רבין עצמו התייחס לרחל אמנו ולשכר שהובטח לה על פעולתה למען ישראל:

אני מספר אישי שלוש-אפס-ארבע-שלוש, רב אלוף במילואים, יצחק רבין, חיל בצבא הגנה לישראל וחיל בצבא השלום, אני ששלחתי גיסות אל האש וחילים אל מותם, אומר לכם: ... אני יוצאים היום למלחמה שאין בה הרוגים ופצועים, ולא דם ולא סבל, וזו המלחמה היחידה שתענוג להשתתף בה, המלחמה על השלום..... בספר הספרים שלנו נזכר השלום על צרופיו השונים, מאתים שלוש ושבע פעמים. מספר זה שאנו שואבים ממנו את ערכינו וכוחינו, מספר ירמיהו, אצטט מהקנה על רחל אמנו: "מניי קולך מבכי ועינוך מדמעה כי יש שכר לפעולתך, נאום יהוה". לא נחרד לבכות על ההולכים, אבל אנו חשים שיש שכר לפעולתנו, כדבר הנביא (יצחק רבין, מתוך נאום בפני הקונגרס האמריקאי לרגל חתימת השלום עם ירדן).

הקדמון, שקרבנו נחסך ממנו בסופו של דבר, ואילו הם וילדיהם לא זכו להתגלות מצילת חיים. במדרש יש אפילו מסורות המזכירות את "אפר יצחק", שלפיהן יצחק אכן הוקרב אבל קם לתחייה (מסורות אלה הושתקו משהנוצרים ראו בעקדת יצחק התגשמות מוקדמת של סיפור מותו של ישוע). סיפור עקדת יצחק מופיע בפרשת וירא, ונקרא מדי שנה בסתיו, כלומר סמוך ליום הזיכרון לרבין. בשני המקרים מדובר במוות אלים של אדם בשם יצחק. נקל לראות מדוע היו שהשוו בין היצחקים ועקדותיהם. אולם גם כאן נראה שהשוואה לא עלתה יפה, שכן לא דומה הניסיון שניסה האל את אברהם למזימת לבו של רוצח שפל, והמוות האלים של רבין לא הניב הבטחה נלהבת לעתיד, כדוגמת זו שזכה לה אברהם לאחר סיפור העקדה.

*

החברה הישראלית טרם ענתה על השאלה מה נזכור ביום הזיכרון לרבין, וטרם מצאה מסגרות מקובלות ונרטיב שימשמע את היום הזה ויקנה לו מסגרת היסטורית, אידיאולוגית ותיאולוגית מוצקה. ימים יגידו איך נזכור את יום הרצח, מה יהיו התכנים של היום הזה ואיפה נציגם. ימים יגידו אם זכר רבין יתגבש וייהפך לנכס צאן ברזל בתודעתנו או יתעמעם וייעלם בהדרגה מהתודעה הציבורית. דומה, שטוב נעשה אם לא נמקד את אירועי היום סביב אישיותו של הנרצח בלבד, במה שלעתים נראה היה כביטויים של פולחן אישיות. במקום זאת ניטיב אם נגביה את מבטנו וננצל את היום הקשה הזה לשאלות עקרוניות הקשורות בעצם קיומנו כבני אדם שנבראו בצלם וכיהודים במדינת ישראל.